

УДК [323.28:329.733ОУН-УПА](477.83)“1946/1953”

Михайло РОМАНЮК

ЗАХОДИ ОРГАНІВ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО ЛІКВІДАЦІЇ ЗБРОЙНОГО ПІДПІЛЛЯ ОУН ТА УПА ЗОЛОЧІВСЬКОЇ ОКРУГИ ОУН У 1946–1953 РОКАХ

На підставі архівних матеріалів проаналізовано основні методи та засоби боротьби каральних органів радянської влади проти українського визвольного руху на теренах Золочівської округи ОУН у період функціонування збройного підпілля ОУН. Зосереджено увагу на використанні агентури для поборювання повстанського руху та наслідків, до яких це призвело. На конкретних прикладах розкрито оперативно-бойову діяльність спеціальних підрозділів територіальних структур та військ НКВД.

Ключові слова: ОУН, УПА, Золочівська округа ОУН, НКВД, агент, таємний інформатор.

Вітчизняна історіографія має у своєму активі сотні праць, у яких досліджені ті чи інші аспекти історії українського визвольного руху середини ХХ ст. Дослідники висвітлюють окремі аспекти протиповстанської боротьби каральних органів радянської влади. До найцікавіших можна віднести праці І. Біласа¹, Т. Вронської², О. Іщука³, А. Русначенка⁴, В. Сергійчука⁵ та ін., у яких розкрито різні методи протиповстанської боротьби МВД-МГБ, наведені конкретні приклади діяльності радянських допоміжних напіввійськових формувань у поборюванні самостійницького руху.

На окрему увагу заслуговують праці дослідників проблем Д. Веденєєва та Г. Биструхіна⁶, у яких проаналізовані основні заходи органів радянської влади,

¹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр.: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. / І. Білас. – Київ: “Либідь” – “Військо України”, 1994. – Кн. 1. – 432 с.; Білас І. Під видом бандитів УПА / І. Білас. – Трускавець, 1992. – 15 с.

² Вронська Т. В. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти “ворогів народ” в Україні (1917–1953 рр.) / Т. В. Вронська. – Київ, 2009. – 486 с.

³ Ішук О. Застосування радянськими спецслужбами допоміжних засобів у боротьбі з підпіллям ОУН та УПА / О. Ішук, Н. Ніколаєва // Український визвольний рух. – Львів, 2008. – Зб. 12. – С. 134–163.

⁴ Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках / А. Русначенко. – Київ, 2002. – 519 с.

⁵ Сергійчук В. Тавруючи визвольний прапор. Діяльність агентури та спецбойовиків НКВС-НКДБ під виглядом ОУН-УПА. – 2-ге вид., доп. / В. Сергійчук. – Київ: ПП Сергійчук М. І., 2006. – 184 с.

⁶ Веденєєв Д. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945) / Д. Веденєєв, Г. Биструхін. – Київ: Генеза, 2006. – 408 с.; Веденєєв Д. “Повстанська розвідка діє точно й відважно...”. Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950-ті роки: монографія / Д. Веденєєв, Г. Биструхін. – Київ: К.І.С., 2006. – 568 с.; Веденєєв Д.

спрямовані на ліквідацію оунівського підпілля в регіоні. Їхні дослідження спонукають до поглибленого вивчення окремих аспектів протистояння радянської влади та оунівського підпілля в Західній Україні повоєнного періоду.

Незважаючи на велику кількість узагальнюючих і тематичних праць з історії повстанського руху 1940–1950-х рр., досі немає спеціального дослідження про Золочівську округу ОУН, протиповстанську боротьбу радянських репресивно-каральних структур у цьому регіоні. Відсутні дослідження на локальному рівні, які б розкривали специфіку діяльності низових структурних одиниць як підпілля, так і каральних органів. Основними джерелами у процесі написання статті стали матеріали Галузевого державного архіву Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ) та Архіву Управління Служби безпеки України у Львівській області (далі – Архів УСБУ ЛО), які ще донедавна були засекречені.

Зміна тактики українського визвольного руху, використання глибоких форм конспіративної діяльності змусило каральні органи радянської влади відповідно реагувати на це, модернізуючи форми та методи протиповстанської боротьби, що сприяло підвищенню ефективності використання як людських, так і матеріальних ресурсів.

Основні заходи органів МДБ у боротьбі з націоналістичним підпіллям на території Львівщини у період 1947–1953 рр.: 1) проведення військово-чекістських операцій з метою реалізації агентурних даних із залученням військ МДБ, спеціальних груп агентів-бойовиків та винищувальних батальйонів; 2) розбудова агентурної сітки та підвищення ефективності її роботи; 3) здійснення агентурно-оперативних комбінацій для розкладу підпілля, компрометації її керівників та найбільш активних учасників; 4) викриття та ліквідація ліній зв'язку оунівського підпілля; 5) очищення населених пунктів від “бандпосібників” шляхом їх депортації у віддалені регіони СРСР; 6) підвищення боєздатності винищувальних батальйонів як однієї з основних сил, які залучали для охорони колгоспів і органів радянської влади на місцях; 7) використання оперативної техніки та спеціальних засобів як допоміжних елементів у боротьбі з українським визвольним рухом.

Надзвичайно важливою ланкою у проведенні всіх форм протиповстанської боротьби періоду 1947–1953 рр. була агентурна сітка. До 10 січня 1952 р. використовували класифікацію агентурного апарату, затверджену ще у 1935 р. Відтак, категорію таємних інформаторів було ліквідовано, а всіх негласних помічників почали іменувати агентами. Найбільш кваліфікованих, хто виконував найвідповідальніші доручення оперативних співробітників, називали спецагентами⁷. Власне за даними агентури здебільшого проводили більшість результативних чекістсько-військових операцій, оперативних комбінацій, арештів, укладання списків осіб, що підлягають виселенню у віддалені регіони СРСР тощо.

З початком 1947 р. почали приділяти більшу увагу розробці та веденню агентурних справ на Золочівській окружній, Бродівській та Золочівській надрайонні, всі районні та кущові проводи ОУН, а також на окремі боївки збройного підпілля ОУН, що були закріплені за відділом 2-Н обласного управління МДБ. Навесні 1947 р., проводячи впорядкування агентурних справ, які перебували у провадженні

Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки: монографія / Д. Веденєєв, Г. Биструхін. – Київ: К.І.С., 2007. – 568 с.

⁷ *Веденєєв Д. Двобій без компромісів... – С. 276.*

Управління МДБ у Львівській області, встановлено, що матеріали агентурної справи “Недобиті” стосуються Золочівського окружного проводу ОУН, який розробляли за агентурною справою “Яма”. В результаті цього 28 квітня 1947 р. прийнято спеціальну постанову про припинення розробки агентурної справи № 517 “Недобиті” та долучення цих матеріалів до агентурної справи № 387 “Яма”⁸.

Станом на 15 лютого 1949 р. агентурно-пошукова справа на Золочівський окружний провід ОУН перебувала у провадженні відділу 2-Н УМДБ Львівської області, а її розробку вели співробітники цього підрозділу старший оперуповноважений Малюков та оперуповноважений Гуца. Для викриття зв’язків окружного проводу залучено агентів УМДБ “Галку” (колишній інспектор УЧХ Львівського обласного проводу), “Галицьку” (колишня кур’єрка лінії зв’язку “Галичина-Волинь”), “Ялинку” (колишня санітарка районного проводу ОУН) та ін.⁹

Зауважимо, що у процесі розробки Золочівського окружного проводу ОУН органам МДБ так і не вдалося використати або завербувати кваліфікованої агентури в середовищі керівництва округу та надрайонів, хоча до таких спроб неодноразово вдавалися. Це було зумовлене передусім тим, що серед учасників підпілля ці особи (агенти) свого часу були вже скомпрометовані¹⁰. Так, у березні 1948 р. розроблено спеціальний план агентурно-оперативних заходів для інфільтрації агента “Голуба” в оточення окружного провідника Кирила Якимця – “Мара”, які не дали позитивних результатів¹¹. У цьому ж році обласним Управлінням МДБ розроблено ряд заходів з метою залучення агента “Галки” до керівного складу окружного проводу¹².

Агентам надавали інформацію розвідувального характеру (про політичну ситуацію у Львові; відомості про арештованих та виселених учасників підпілля та їхніх помічників, факти з діяльності підпілля у місті), а також інформацію про виявлену ним “агентуру МДБ”, при цьому оперативні співробітники прагнули досягнути подвійної мети: а) підвести під удар підпілля агентів-дворушників, які давно виведено зі складу агентурно-інформаційної сітки; б) скомпрометувати зв’язкових ОУН, які під час затримання не пішли на співпрацю з каральними органами та не дали жодних відомостей про підпілля. Для цього їх занесли у списки буцімто виявлених агентів¹³.

Одним із поширених прийомів використання агентури у боротьбі з підпіллям було проведення так званих агентурно-оперативних комбінацій. У 1947 р. проведено дві такі комбінації щодо керівного складу Золочівського окружного проводу ОУН та його оточення. Перша – компрометація кур’єра зв’язку Михайла Римара – “Зозулі”, яка завершилася вдало – за підозрою у співпраці з органами МДБ “Зозуля” у червні 1947 р. розстріляний СБ. Друга – намагання через агента “Зореславу” встановити зв’язок із Степаном Левківим – “Сурмачем”, якого органи помилково вважали референтом пропаганди цього осередку. Ця агентурно-оперативна комбінація не вдалася, оскільки агент “Зореслава” завідомо дала неправдиві дані про

⁸ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 65 (Львівська частина). – Спр. 21357 (Яма). – Т. 1. – Арк. 2.

⁹ Там само. – Т. 3. – Арк. 2–3.

¹⁰ Там само. – Т. 2. – Арк. 29 і ін.

¹¹ Там само. – Арк. 4–6.

¹² Там само. – Арк. 29–37.

¹³ Там само. – Арк. 33–36.

свої зв'язки з “Сурмачем” з метою перебільшити свої заслуги і важливість перед органами МДБ¹⁴.

Потребу ретельного вивчення справа підпільника Краснянського району Миколи Андрушака – “Верлана”. В доповідних записках органів МДБ фігурує опис операції для його компрометації перед революційним рухом, що призвело врешті-решт до ліквідації підпільника самими повстанцями¹⁵. Зберігся протокол допиту “Верлана” службою безпеки ОУН обсягом 172 сторінки машинописного тексту, де слідчі СБ ОУН встановили факт співпраці М. Андрушака з органами МДБ та описали весь період його зрадницької діяльності¹⁶. Без додаткових архівних матеріалів поки що важко робити будь-які висновки: справа “Верлана” – вдала агентурно-оперативна комбінація чи втрата співробітниками МДБ кваліфікованого агента, намагання це приховати перед керівництвом і вміла діяльність контррозвідувальних органів збройного підпілля.

Розуміючи, що основним джерелом поповнення рядів підпілля у кінці 1940-х – на початку 1950-х рр. була передусім молодь, каральні органи зосередили увагу на агентурній розробці цієї вікової групи в усіх населених пунктах. Типовою була схема виявлення та ліквідації органами МДБ молодіжних організацій на теренах округи. У випадку отримання від агентури відомостей про існування таких організацій та осіб, що до них входять, проводили таємне затримання одного або двох членів цієї організації з подальшим вербуванням їх як агентів-внутрішників, за допомогою яких знешкоджували молодіжну організацію: дізнавалися про особовий склад, їхні зв'язки, місця переховування повстанців, наявність та місця зберігання зброї, коло осіб, що допомагають повстанському рухові тощо. Після отримання необхідної інформації проводили чекістсько-військову операцію, під час якої відбувалися масові арешти. Наприклад, 15 квітня 1948 р. на підставі даних агента “Голуба” був таємно затриманий житель с. Пониква, який згодом завербований (агентурне псевдо “Сорока”). За даними останнього, 27 квітня 1948 р. поблизу хутора Видюки убито керівника Бродівського надрайонного проводу ОУН Євгена Дуду – “Марка” та його кур'єра “Шутка”, заарештовано велику групу місцевих жителів¹⁷. У 1950 р. Управлінням МДБ у Львівській області розкрито та ліквідовано 46 молодіжних організацій ОУН¹⁸. На території округи були ліквідовані такі організації: у квітні – в с. Гончарівка Золочівського району – 19 чол., у серпні – в с. Шишківці Підкамінського району – 14 чол., у вересні – в с. Білий Камінь Олеського району чисельністю 7 чол. та ін.¹⁹

З переходом українського визвольного руху до глибоких форм конспіративної діяльності органам МДБ стало набагато складніше оперативно отримувати дані про збройне підпілля: структуру, місця переховування, зв'язки, осіб, що допомагають їм тощо. Це знижувало ефективність боротьби з повстанцями. Радянські каральні органи частіше, порівняно з періодом масової повстанської боротьби, почали використовувати спецгрупи. Одним із найапробованіших методів маскування таких

¹⁴ Там само. – Арк. 25.

¹⁵ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31 (1960). – Спр. 24. – Арк. 181; Там само. – Спр. 25. – Арк. 62.

¹⁶ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 55. – Арк. 52–224; Архів управління Служби безпеки України у Львівській області (далі – Архів УСБУ ЛО). – Спр. П-7063. – Т. 2. – Пакет.

¹⁷ ГДА СБУ. – Ф. 65 (Львівська частина). – Спр. 21357 (Яма). – Т. 2. – Арк. 39–40.

¹⁸ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 50. – Арк. 21.

¹⁹ Там само.

збройних формувань була “легендована СБ” (у документах МДБ цей вид спецоперації іменують – літерний захід “ЛСБ”), коли агенти-бойовики діяли як боївки СБ вищого рівня і допитували підпільників або осіб, запідозрених у співпраці з ними, отримуючи у такий спосіб потрібну інформацію. Станом на 1 серпня 1947 р. при відділах 2-Н, міських та районних відділах МДБ західних областей України діяла 71 агентурно-бойова група у складі 337 чол. та 48 агентів-бойовиків, у лютому 1949 р. функціонувала вже 191 спецгрупа (733 учасники)²⁰. Лише Управління МДБ у Львівській області до 1952 р. мало у безпосередньому підпорядкуванні спецгрупи “Тайфун”, “Метеор” та “Гроза” загальною чисельністю 24 бойовики²¹.

Щодо учасників підпілля та їхніх помічників, які на слідстві відмовлялися давати правдиві зізнання про свою діяльність на користь підпілля ОУН, з метою з’ясування важливої інформації використовували так звану “бочку”. У таких випадках легендована боївка СБ “відбивала” у конвою арештованого і допитувала його, звинувачуючи у співпраці з органами МДБ та “зраді”. Рятуючи життя, затриманий відверто розповідав (або не розповідав) про свої зв’язки з підпіллям, відомих йому нелегалів ОУН та місця їх переховування. Потім заарештованого знову “відбивали” співробітники МДБ у “есбістів”, у яких, нібито, знаходили зошит із його зізнаннями, які використовували під час подальших слідчих дій як доказ протиправної діяльності. Нерідко в наслідок таких комбінацій отримували цінну інформацію про підпілля, яку негайно використовували у процесі військово-чекістських операцій.

У березні 1947 р. “ЛСБ” використано для “розкрутки” заарештованого Андрія Мазепи, який брав участь у ліквідації інструктора Бродівського РК КП(б)У Демченко і завідувача культосвітнього відділу райвиконкому Яворського. Отримавши в підступний спосіб необхідну інформацію, органи МДБ провели арешти, а відтак і відкритий судовий процес²².

14 липня 1947 р. УМДБ Львівської області був затриманий станичний с. Куровичі Глинянського району Микола Шевців – “Вовк”, який відмовився давати будь-які свідчення про свою націоналістичну діяльність та відомих йому учасників ОУН. Унаслідок використання “ЛСБ” від “Вовка” отримали інформацію про місце ймовірного переховування боївки СБ Глинянського районного проводу ОУН. 20 липня проведено військово-чекістську операцію, під час якої у с. Куровичі в будинку місцевого жителя Миколи Коваля оперативно-військова група виявила та ліквідувала боївку СБ із 4 осіб²³.

Найефективнішою формою боротьби із підпільниками були чекістсько-військові операції, у яких брали участь працівники територіальних органів МДБ, внутрішніх військ МДБ, підкріплених винищувальними батальйонами, агентурно-бойовими групами та озброєним партійно-радянським активом. Якщо у 1944–1945 рр. найчастіше вдавалися до “прочісування” місцевості, то з кінця 1946 р. переважно організували так звані планові військово-чекістські операції на підставі агентурних даних або матеріалів слідства. Якщо “об’єкт операції” був відомий – застосовували метод оточення, якщо ні – метод пошуку у блокованому чи

²⁰ ГДА СБУ. – Т. 72. – Арк. 230; *Веденєєв Д.* Двобій без компромісів... – С. 292.

²¹ *Веденєєв Д.* Двобій без компромісів... – С. 292.

²² Вовкулаки (провокації радянських спецслужб проти галичан) // *Олексюк В.* Залозецький край. Історико-краєзнавчий збірник / В. Олексюк. – Дрогобич: Коло, 2003. – С. 176–178.

²³ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 72. – Арк. 230–231.

неблокованому районі. Вражають і цифри, що засвідчують кількість задіяних військ у цих операціях. Наприклад, 5–6 листопада 1953 р. проведено операцію у лісовому масиві на межі Олеського, Підкамінського і Заболотцівського районів Львівської області з метою виявити сховище оунівського керівника. Для цієї операції були задіяні два загони внутрішньої охорони МВД УРСР загальною чисельністю 1500 осіб²⁴.

Узагальнивши досвід та врахувавши помилки попереднього періоду боротьби з підпіллям ОУН-УПА, коли військово-чекістські операції дуже часто розпочиналися без перевірених оперативно-розвідувальних даних, навмання, шляхом оточення і прочісування великих територій, приділили увагу взаємодії органів МДБ та внутрішніх військ, що забезпечувало системність та більшу результативність у ліквідації українського визвольного руху. Окрім того, зважали на структурну реорганізацію підпілля, зосередження основних його сил навколо проводів: крайових, окружних, надрайонних, районних та кушових. З огляду не це від 1947 р. у боротьбі з антирадянським рухом опору почали використовувати такі бойові утворення, як “чекістсько-військові групи” (оперативно-військові групи), які згодом стали найоптимальнішою формою поборювання оунівського підпілля. Групи закріплювали за конкретними проводами, осередками чи функціонерами підпілля для проведення оперативно-військових операцій. До кожної ОВГ входили один або декілька оперативних співробітників територіальних органів МДБ, підрозділ внутрішніх військ на чолі з офіцером (чисельність залежала від важливості того чи іншого підпільного осередку, на який була націлена група)²⁵. Керівником такої групи вважали оперативного співробітника органів МДБ, а його заступником – старшого офіцера від внутрішніх військ МДБ²⁶. Наказом МДБ УРСР від 19 грудня 1948 р. такі утворення були затверджені як основна форма боротьби з підпіллям. При цьому органи були зобов’язані для ліквідації кожного проводу чи боївки утворювати окремі ОВГ.

Станом на січень 1950 р. на території Львівської області діяло 49 чекістсько-військових груп у складі 36 офіцерів та 872 солдатів, при цьому Золочівський окружний провід ОУН розробляла опергрупа УМДБ Львівської області, яка постійно перебувала у м. Золочеві, при Золочівському міському відділі МДБ²⁷. Відомо, що наприкінці грудня 1949 р. її очолював заступник начальника відділу 2-Н УМДБ Львівської області майор Ананьїн²⁸.

Окрім місцевих, на території Золочівщини регулярно проводили розшукові заходи три оперативно-чекістські групи УМДБ Львівської області, які займалися пошуком членів Центрального проводу (під командуванням полковника Фокіна, підполковника Алексєєва та підполковника Черняка)²⁹. Тільки оперативна група УМДБ під керівництвом заступника начальника обласного управління полковника Фокіна, яка полювала за В. Куком, станом на серпень 1951 р. мала у своєму складі 27 оперативних співробітників, 17 офіцерів та 270 солдатів³⁰.

²⁴ Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто, 2001. – Т. 3: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943–1959 / [упоряд.: О. Вовк, І. Павленко, Ю. Черченко]. – С. 28.

²⁵ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 90. – Арк. 251.

²⁶ *Веденєєв Д.* Двобій без компромісів... – С. 313–314.

²⁷ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-19112. – Арк. 15; *Веденєєв Д.* Двобій без компромісів... – С. 314.

²⁸ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 64. – Арк. 109.

²⁹ Там само. – Арк. 105–107.

³⁰ Там само. – Арк. 113.

При потребі створювали окремі міжобласні та міжрайонні оперативно-військові групи для розшуку керівників збройного підпілля ОУН, які діяли на межі адміністративно-територіальних одиниць. Зокрема, одна з таких міжобласних груп була створена для ліквідації Бродівського районного проводу ОУН під керівництвом Михайла Горбатюка – “Чупринки”, який діяв на межі з Волинською та Рівненською областями³¹. 8 серпня 1950 р. о 23 год. 30 хв. чекістсько-військова група під керівництвом командира взводу 4-ї роти 88 СП військ МДБ лейтенанта Кузлякіна, діючи згідно з розробленим планом під час розшуку і ліквідації цього проводу, у лісі, на південь від с. Лісові Бродівського району, зіткнулася з трьома повстанцями. В результаті перестрілки загинули районний провідник М. Горбатюк (“Чупринка”), його охоронець Іван Конів (“Славко”) та важко поранено підпільника “Козака”, який зумів відступити до лісу, де згодом помер від отриманих ран. Поранення в голову отримав солдат військ МДБ Кольчугін, який спробував захопити одного з повстанців живим³².

Оперативний склад райвідділів та управлінь МДБ разом із підрозділами внутрішніх військ МДБ та інших збройних формувань у боротьбі з українським підпіллям використовували такі методи: організація засідок, розставлення секретів, розміщення сталих гарнізонів ВВ МДБ та патрулювання нарядів у населених пунктах, тощо. Проте основними методами під час проведення чекістсько-військових операцій були: блокування заздалегідь визначеного об'єкта та пошук, ліквідація або захоплення підпільників. Дослідники Д. Веденєєв та Г. Биструхін відзначають, що основним видом організації антипідпільних дій під час пошуку, ліквідації, захоплення чи переслідування повстанців була розвідувально-пошукова група чисельністю не менше відділення³³.

Окрім військово-чекістських операцій, радянські каральні органи вдавалися до різних запобіжних заходів: 1) розміщення гарнізонів військ НКВД та ЧА у населених пунктах, залежно від оперативної ситуації; 2) посилення системи охорони основних господарських об'єктів; 3) відселення жителів із найбільш вразливих ділянок залізниці та інших важливих стратегічних об'єктів; 4) патрулювання нарядів військ МДБ і винищувальних батальйонів уздовж важливих ліній телефонно-телеграфного зв'язку і ділянок шосе з великою кількістю мостів; 5) періодична масова перевірка документів у місцях скупчення населення³⁴.

До боротьби з українським визвольним рухом на теренах Золочівської округи ОУН залучали підрозділи 62 дивізії внутрішніх військ МДБ, зокрема 4, 10 та 88 стрілецькі полки, рідше – 2 полк. Поблизу залізничних ліній оперували підрозділи 32 дивізії ВВ МДБ³⁵.

³¹ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-23267. – Т. 2. – Арк. 299.

³² ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31 (1960). – Спр. 24. – Арк. 208; Там само. – Спр. 25. – Арк. 101; Там само. – Спр. 29. – Арк. 99.

³³ *Веденєєв Д.* Двобій без компромісів... – С. 317–318.

³⁴ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 72. – Арк. 115–116.

³⁵ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31 (1960). – Спр. 14. – Арк. 22, 202; Там само. – Спр. 20. – Арк. 58–59; Там само. – Спр. 26. – Арк. 141; Там само. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 19. – Арк. 33; Там само. – Т. 73. – Арк. 302; Там само. – Т. 91. – Арк. 360; Там само. – Ф. 2. – Оп. 89. – Спр. 49. – Арк. 1зв.

У 1951 р. після реорганізації внутрішніх військ МДБ у війська внутрішньої охорони МДБ на теренах округи діяли 11-й та 12-й загони (полки) військ ВО МДБ, які відповідно поділено на дивізіони (батальйони), команди (роты) та взводи³⁶.

Прагнучи надати антиповстанській боротьбі рис “справедливої” громадянської війни, де проти “українсько-німецьких націоналістів” веде боротьбу безпосередньо український народ за допомогою винищувальних батальйонів, партійні та радянські органи влади дедалі більше уваги приділяють цим парамілітарним формуванням. Наприкінці 1946 р. винищувальні батальйони та групи сприяння діяли при кожній сільській раді. Їхні основні завдання: захист державних установ, місцевого активу, державного та колгоспного майна, а також участь у чекістсько-військових операціях.

У лютому 1947 р. винищувальні батальйони були передані у підпорядкування МДБ, а з 1 червня 1948 р., згідно із рішенням ЦК КП(б)У, вони були реорганізовані в групи охорони громадського порядку і діяли до 1954 р., коли були розформовані у зв’язку із нейтралізацією націоналістичного підпілля в Західній Україні³⁷.

Попри постійно зростаючу чисельність бійців винищувальних батальйонів, а відтак ГОГП (станом на лютий 1947 р. у західних областях України у цих формуваннях діяло 35 125 осіб, у 1948 р. – понад 86 тис. осіб),³⁸ вони відзначалися низьким бойовим духом. Бійці цих парамілітарних формувань належно не виконували своїх обов’язків, займалися п’янством, грабежами, вбивствами офіцерів-кураторів, переходили на нелегальне становище, передавали зброю підпільникам тощо. З огляду на це такі формування рідко залучали до чекістсько-військових операцій, здебільшого вони займалися охороною сільських рад та колгоспів, особливо від 1948 р., коли у краї відбувалася масова колективізація.

Зафіксовано непоодинокі випадки переходу бійців ГОГП у підпілля. Так, 1 квітня 1949 р. після ліквідації у с. Дудин Підкамінського району дільничного уповноваженого міліції Співака та міліціонера Цінцірука на нелегальне становище перейшли бійці ГОГП Іван Конюк та Степан Ковальчук, які згодом загинули в лавах збройного підпілля ОУН³⁹. 29 грудня 1949 р. у с. Жуличі Золочівського району група бійців ГОГП знищила дільничного уповноваженого міліції М. Шоманова та поранила бійця ГОГП В. Домбровського⁴⁰. 15 березня 1950 р. у с. Оривччик Підкамінського району бійці Йосип Сенік та Михайло Саган під час патрулювання села вбили дільничного уповноваженого міліції Івана Медянкіна, а самі перейшли на нелегальне становище⁴¹.

Часто арештовували бійців ГОГП за співпрацю з підпіллям. Для прикладу, у квітні 1949 р. затримано 11 бійців ГОГП у с. Дудин Підкамінського району⁴²; 5 січня 1950 р. – п’ятеро с. Жуличі Золочівського району⁴³; 18 лютого 1950 р. – четверо у

³⁶ Веденєєв Д. Двобій без компромісів... – С. 312.

³⁷ Веденєєв Д. Двобій без компромісів... – С. 331; Ткаченко С. Повстанческая армия: (тактика борьбы) / С. Ткаченко. – Минск; Москва, 2000. – С. 316.

³⁸ Веденєєв Д. Двобій без компромісів... – С. 333.

³⁹ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-22499. – Т. 2. – Арк. 547, 579–580.

⁴⁰ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31 (1960). – Спр. 22. – Арк. 46.

⁴¹ Там само. – Спр. 23. – Арк. 60.

⁴² Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-22499.

⁴³ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31 (1960). – Спр. 22. – Арк. 46.

с. Русилів Краснянського району⁴⁴. За даними Д. Веденєєва та Г. Биструхіна, протягом 1950–1953 рр. у західних областях України було заарештовано 238 “стрибків” (70 – за зв’язок із підпіллям, 127 – за грабежі)⁴⁵.

Окрім винищувальних батальйонів, до боротьби з українським визвольним рухом також залучали озброєні групи партійно-радянського активу. Вони не тільки організовували самооборону власних установ, а й сприяли оперативно-військовим групам у розшуку підпільників (особливо в населених пунктах) та брали участь у військових операціях.

Особливою ознакою протиповстанської боротьби кінця 1940-х–початку 1950-х рр. стало активне використання оперативної техніки та спеціальних засобів (радіосигналізаційні апарати “Тривога” та “Метео”, спецпрепарат снодійно-паралітичної дії “Нептун-47”, міні-сюрпризи тощо).

Від 1948 р. для своєчасного повідомлення про появу повстанців у будинках надійної агентури таємно встановлювали радіосигналізаційний апарат “Тривога”. З приходом підпільників агент на прихованому в житловому або господарському приміщенні апараті натискав кнопку певну кількість разів та з відповідним інтервалом – і сигнал надходив на пульт чергового райвідділу органів МДБ, за яким на місце виїжджала оперативно-військова група. Часто також практикували перебування оперативно-військової групи з переносним радіоприймачем у безпосередній близькості від населеного пункту (а то й у ньому), де був встановлений радіосигналізаційний апарат, що давало змогу оперативно реагувати на отриманий сигнал⁴⁶. До 10 вересня 1949 р. в західних областях України було встановлено 600 таких апаратів. За даними Дмитра Веденєєва, з допомогою цього технічного засобу від червня 1948 р. до січня 1951 р. в Західній Україні було ліквідовано 136 підпільників⁴⁷.

Апарат “Тривога” широко застосовували і в районах, що входили до складу Золочівського окружного проводу ОУН, чому особливо сприяла й та обставина, що органи МДБ володіли інформацією про те, що на цьому терені переховується один із керівників підпілля в Україні Василь Кук – “Леміш”. Зокрема, така оперативна техніка була встановлена в інформатора Управління МДБ у Львівській області “Астра”, який мешкав у передмісті Золочева, куди час від часу заходили учасники Золочівського надрайонного проводу ОУН. 15 серпня 1950 р. від цього агента надійшов сигнал про перебування в його господарстві повстанців. О 19.00 кілька прилеглих господарств були блоковані оперативно-військовою групою 4-го полку військ МДБ під керівництвом заступника начальника відділення відділу 2-Н УМДБ капітана Балюка і начальника Золочівського міськвідділу МДБ підполковника Соболькова. Двоє повстанців, що перебували у столі агента “Астри”, відмовилися здаватися, під час короткого бою вони підірвалися на гранаті. В результаті спецоперації загинули керівник Золочівського надрайонного проводу ОУН Дем’ян Гудима (“Січовий”) та член цього ж проводу Ярослав Дзендровський (“Ваня”)⁴⁸.

Найбільш ефективним препаратом, який використовували для захоплення підпільників, передусім із керівного складу, був хімічний спецпрепарат “Нептун-47”

⁴⁴ Там само. – Арк. 263.

⁴⁵ Веденєєв Д. Двобій без компромісів... – С. 333.

⁴⁶ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 90. – Арк. 1–5.

⁴⁷ Веденєєв Д. Двобій без компромісів... – С. 295; ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 90. – Арк. 66.

⁴⁸ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31 (1960). – Спр. 24. – Арк. 228–229.

або його різновиди, який починав діяти за 5–6 хвилин після потрапляння в організм: млілі кінцівки, людина втрачала контроль над собою, впадала у приблизно двогодинний важкий сон із галюцинаціями. Після пробудження її свідомість певний час (близько години) залишалася затьмареною, це використовували під час “активного допиту”, жертва відчувала страшну спрагу й головний біль⁴⁹. Як правило, цю речовину в ампулах видавали агентурі (здебільшого тій, у якої були встановлені апарати “Тривога”) із завданням підмішати її у їжу чи напої. Після захоплення повстанців органи МДБ мали змогу інфільтрувати агентуру у підпілля для перехоплення каналів та пунктів зв’язку, виявлення організаційної структури ОУН та її керівних ланок. Власне за допомогою цього спеціального засобу 14 травня 1952 р. у с. Конюшків Бродівського району схоплено повстанців Павла Войтїва (“Андрій”) та Олексія Киселика (“Вішун”)⁵⁰, а 27 травня 1952 р. у м. Берестечко Волинської області – учасниць техзвена Бродівського надрайонного проводу ОУН Ганну Батійовську (“Галя”) та Марію Андрушак (“Марійка”)⁵¹. Зауважимо, що співробітники МДБ тримали у таємниці обставини використання спецпрепаратів. В архівно-слідчих справах підпільників немає жодної згадки про їх використання, а обставини захоплення оповиті спеціальними легендами, що були оформлені відповідними документами⁵².

Широкого застосування, особливо на початку 1950-х рр., набули міні-сюрпризи, які встановлювали у виявлених повстанських криївках, на “мертвих пунктах” підпільного зв’язку, місцях сховку оунівських архівів тощо. Так, наприкінці липня 1950 р. під час проведення операції в Заболотцівському районі, у лісі на північ від хутора Лісовики виявили добре обладнану криївку. 28 липня інженер 88 СП ВВ МДБ капітан Андреев встановив міну під підлогою. 23 серпня 1950 р. РВ МДБ стало відомо про те, що в районі замінованої криївки стався вибух. Під час виїзду на місце групи оперативних співробітників РВ МДБ та інженера Андреева з’ясовано, що міна спрацювала. Спецгрупа захопила тяжко контужену підпільницю, а із зруйнованої криївки витягли фрагменти тіл двох повстанців⁵³.

19 червня 1952 р., реалізуючи свідчення захопленого керівника Краснянського районного проводу ОУН Володимира Осики – “Чайки”, 5 липня 1952 р. у лісі на захід від с. Залісся Золочівського району співробітники МДБ викрили тайник із документами Золочівського окружного проводу ОУН, а саме місце сховку замінували. 22 серпня 1952 р. в результаті вибуху закладеної міни загинули керівник Поморянського районного проводу ОУН Павло Сеньків – “Михасько” та його бойовик Онуфрій Сукмановський⁵⁴.

⁴⁹ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 64. – Арк. 130; *Веденєв Д.* Двобій без компромісів... – С. 298.

⁵⁰ Архів УСБУ ЛО. – Спр. 30980. – Т. 1. – Арк. 10–10зв.; Спогади Фещука Михайла Петровича / [записав Василь Стрільчук 25.03.2003 р. у с. Язлівчик Бродівського району Львівської області: аудіозапис] // Зберігаються в приватному архіві Василя Стрільчука у м. Броди.

⁵¹ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 64. – Арк. 222–224; Спогади Батійовської-Бучми Ганни Василівни / [записав Михайло Романюк 7.10.2006 р. у м. Червоноград Львівської області: аудіозапис] // Зберігаються в приватному архіві Михайла Романюка у м. Львові; Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-25894. – Арк. 9.

⁵² Архів УСБУ ЛО. – Спр. 30980. – Т. 1. – Арк. 10–10зв.; Там само. – Спр. П-25894. – Арк. 9.

⁵³ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31(1960). – Спр. 24. – Арк. 257–258.

⁵⁴ Там само. – Спр. 30. – Арк. 85.

У боротьбі із збройним підпіллям ОУН часто використовували службово-розшукових собак, бойові та розвідувальні літаки⁵⁵.

Комплекс заходів збройного поборювання націоналістичного підпілля на теренах Золочівської округи ОУН давав свої результати. Чисельність бойових формувань українського визвольного руху постійно зменшувалася. Втрати за роками: 1947 – 147, 1948 – 87, 1949 – 118, 1950 – 79, 1951 – 28, 1952 – 33, 1953 – 7 та 1954 – 7 осіб⁵⁶.

Поряд із бойовими акціями з метою ліквідації підпілля ОУН та УПА органи МДБ проводили операції профілактичного характеру для очищення території від “антирадянських елементів” та розгрому матеріально-технічної бази підпілля. Вивчення архівних документів дає підстави виділити два види таких операцій: арешти та виселення.

Арештовували членів ОУН, зв’язкових, утримувачів конспіративних квартир та криївок, націоналістично налаштовану молодь, осіб, які розповсюджували листівки та іншу націоналістичну літературу, тих, хто відмовлявся брати участь у заходах, що їх проводили органи радянської влади (вибори, створення колгоспів), найактивніших помічників повстанців.

Під час слідства використовували протизаконні та антигуманні способи дізнання. Про такі методи один із репресованих згадував: “Мене допитував старший лейтенант Дубінін, а Марка – Макаров. У кожного слідчого свої способи катування. Макаров клав Марка на лавку, знімав взуття і бив палицею по п’ятах або брав шаблю і плазом бив нею по сідницях чи спині. Мій слідчий Дубінін використовував інші способи. Перший: впирав мою голову в стіну і пальцем тягнув по волоссю так, що за пальцем здиралась шкіра разом із волоссям. Другий спосіб катування: великими пальцями притискав під вухами і піднімав за голову все тіло та носив на витягнутих руках доти, поки я не втрачав свідомість. Відливав водою і садив на табуретку, точніше, на ріг табуретки так, щоб ноги були витягнуті, а вся вага тіла припадала на копчик хребта. У такій позі довго людина не протримається. Третій спосіб Дубініна: ставив ніжку табуретки чи стола на пальці ніг і сідав своїм стокілограмовим тілом та ще й бив кулаком зверху. Пальці на ногах розчавлювалися до крові...”⁵⁷.

Арешти цього періоду не були масовими, як у 1945–1946 рр. Відповідно до статистичних даних МДБ у 1945 р. у Львівській області заарештовано 5 056 осіб, у 1946 – 2 529 осіб, у 1947 р. – 2 260, у 1948 – 1 644, 1949 – 1 081⁵⁸.

Виселення проводили з метою позбавлення повстанського руху соціальної та матеріальної бази. Здебільшого виселяли сім’ї повстанців, оунівців та їхніх помічників (посібників). Як засвідчують архівні документи, ці операції заздалегідь планували: узгоджували списки, виділяли підрозділи ВВ МДБ для їх проведення, а також транспорт тощо. Унаслідок спецоперації “Захід” у жовтні 1947 р., яка була реалізована на підставі директиви МДБ УРСР № 50⁵⁹, із Львівської області у віддалені

⁵⁵ *Ицук О.* Застосування радянськими спецслужбами допоміжних засобів... – С. 134–162.

⁵⁶ Підрахунок зроблено за: ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31 (1960). – Спр. 13–31.

⁵⁷ *Стеблик В.* Юність, обпалена війною / В. Стеблик, С. Стеблик – Броди, 2009. – С. 84.

⁵⁸ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 74 – Арк. 160.

⁵⁹ ГДА СБУ. – Ф. 65 (Львівська частина). – Спр. 21357 (Яма). – Т. 4. – Арк. 116.

регіони СРСР виселено 5 223 сім'ї (15 920 осіб)⁶⁰. Із 130 населених пунктів дев'яти районів Золочівської округи планували під час цієї операції виселити 1 643 родини у складі 4 954 осіб⁶¹. У повстанських документах виявлено списки депортованих із семи районів досліджуваного терену, у які внесено 1 056 родин (2 800 осіб)⁶².

З кінця 1948 р. органи МДБ почали широко використовувати такий засіб боротьби з українським визвольним рухом, як колективна відповідальність. За будь-які акції підпілля відповідало місцеве населення конкретного населеного пункту, з якого відразу виселяли певну кількість сімей, яких іменували “сім'ями бандитів та бандпосібників”. Такі операції проводили на підставі постанови Ради Міністрів СРСР від 4.10.1948 р. і наказу МДБ СРСР № 00386 від 20.10.1948 р.⁶³ Вперше на території районів, що входили до Золочівської округи, таку спецоперацію організовано 6 грудня 1948 р. Буським РВ МДБ у відповідь на акції повстанців (жовтень-листопад 1948 р.). Із с. Якторів Глинянського району 10 грудня 1948 р. було виселено 10 сімей.⁶⁴

Депортаційні акції проводили періодично декілька разів на рік. Наприклад, у 1949 р. у районах округи було проведено 23 акції, під час яких виселено 415 сімей (1 384 особи)⁶⁵. З-поміж інших найбільше постраждали ті населені пункти, які слугували опорною базою націоналістичного підпілля – села Гологори, Ожидів, Почапи та Зозулі. Зокрема, у 1944–1952 рр. із с. Зозулі Золочівського району виселено 60 сімей⁶⁶, із с. Ожидів Олеського району – 67 сімей (190 осіб), з яких щонайменше 22 загинули на спецпоселеннях.

У 1947–1952 рр. із Львівської області виселено 10 926 сімей (36 956 осіб⁶⁷).

Певний вплив на ліквідацію націоналістичного підпілля округи мала пропаганда й політична діяльність партійно-радянського активу серед населення під керівництвом місцевих органів КП(б)У із залученням репресивно-каральних органів. Ідеологічні радянські структури намагалися дискредитувати націоналістів, їхні збройні формування, залучити населення до відновлення народного господарства і зміцнення радянської влади у місті та селі. Радянські органи влади, партійні функціонери, активісти керувалися: а) зверненням Уряду УРСР до населення західних областей з “викриттям” антирадянської суті українських націоналістів; б) наказом міністра внутрішніх справ УРСР про незастосування покарань до учасників ОУН і їх посібників, які з'являться з повинною в органи радянської влади від 10 листопада 1946 р.⁶⁸; в) наказом міністра державної безпеки УРСР

⁶⁰ Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2-х кн. / І. Білас. – Київ: Либідь–Військо України, 1994. – Кн. 1. – С. 284.

⁶¹ Підрахунок зроблено за: *Бажан О.* Операція “Захід” – апогей депортаційних акцій радянських спецслужб на західноукраїнських землях (1940–1950-і роки) / О. Бажан // Реабілітовані історією: у 27 т. Львівська область. Книга друга: м. Борислав, Бродівський район. – Львів: Астролябія, 2014. – С. 132.

⁶² ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 72. – Арк. 344.

⁶³ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 95. – Арк. 143–144, 238.

⁶⁴ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31 (1960). – Спр. 18. – Арк. 445.

⁶⁵ Підрахунок зроблено за матеріалами ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31 (1960). – Спр. 18–21.

⁶⁶ Літопис УПА. Нова серія. Т. 7: Боротьба проти УПА... – С. 537–538.

⁶⁷ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 74. – Арк. 165.

⁶⁸ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 56 (1953). – Спр. 1. – Т. 1. – Арк. 280.

№ 312 від 30 грудня 1949 р. “Про непритягнення до кримінальної відповідальності учасників решток розгромлених українських націоналістичних банд в західних областях Української РСР, що добровільно з’явилися до органів радянської влади з повинною”⁶⁹. Основні форми масово-політичної роботи із роз’яснення політичних документів: а) проведення мітингів, зборів і лекцій для населення; б) індивідуальні бесіди; в) публікація в пресі звернень тих, хто з’явився з повинною; г) випуск і розповсюдження листівок, що викривають злочинну діяльність ОУН тощо.

Загалом у 1946–1953 рр. простежувалося послаблення українського визвольного руху. По-перше, зміна тактики націоналістичного підпілля 1946 р. передбачала максимальне збереження кадрів для подальшої боротьби, що в перспективі мало б означати підняття всенародного повстання у сприятливий для цього момент (війна, розпад СРСР тощо). Такий підхід не передбачав залучення до збройних формувань нових кадрів без особливої для цього потреби. Незначне поповнення було необхідне для збереження життєздатності підпілля та забезпечення контролю над певною територією. По-друге, постійно зростаючий тиск окупаційної влади на населення регіону (терор, залякування, депортації та економічний визиск) спричинив занепад матеріально-господарської бази українського визвольного руху і ускладнював і без того важкі умови його існування. І по-третє, комплекс агентурно-бойових заходів репресивно-каральної системи радянської влади впливав на зменшення чисельності підпілля, а відтак і на припинення збройної боротьби.

Mykhailo Romaniuk. Measures of the Soviet authorities to eliminate the armed underground of the OUN and the UPA of the OUN Zolochiv county in 1946–1953

On the basis of archival materials the article reveals the main methods and means used by the Soviet punitive institutions against the Ukrainian liberation movement on the territory of the Zolochiv county during the armed underground resistance period. It focuses on the use of agents to fight the underground movement and its consequences. It draws on particular examples of operational-combat activities of special units of territorial structures and NKVD forces.

Key words: OUN, UPA, Zolochiv county, NKVD, agent, secret informer.

⁶⁹ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 95. – Арк. 102–103зв.